

**ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΑΘΗΝΩΝ**

**ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ**

**Μελέτη του αρχαίου θεάτρου Μυτιλήνης. Αναγνώριση οικοδομικών
φάσεων, αρχιτεκτονική μελέτη και ψηφιακή αναπαράσταση**

Δρ Ιωάννης Ε. Κουρτζέλλης

Συνοπτική έκθεση αποτελεσμάτων μεταδιδακτορικής έρευνας

**Επόπτης: Επίκουρος Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας Δρ
Χρύσανθος Κανελλόπουλος**

Αθήνα, Νοέμβριος 2019

Τελική Έκθεση

Η παρούσα έκθεση αποτελεί σύνοψη των αποτελεσμάτων της μεταδιδακτορικής έρευνας με τίτλο: *Μελέτη του αρχαίου θεάτρου Μυτιλήνης. Αναγνώριση οικοδομικών φάσεων, αρχιτεκτονική μελέτη και ψηφιακή αναπαράσταση*, η οποία εκπονήθηκε στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ από τις 2 Ιουλίου 2015 (11^η Συνέλευση) έως την 21^η Νοεμβρίου 2019 (6^η Συνέλευση) υπό την εποπτεία του Επίκουρου Καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας Δρος Χρυσάνθου Κανελλόπουλου, τον οποίον και ευχαριστώ θερμά για τη συμπαράσταση και την καθοδήγησή του.

Μία πρώτη παρουσίαση της σχετικής έρευνας είναι δημοσιευμένη με τα εξής στοιχεία: Κουρτζέλλης Γ. 2018, Η αρχιτεκτονική του αρχαίου Θεάτρου Μυτιλήνης. Παρουσίαση των πρώτων αποτελεσμάτων της μελέτης, in: V. Di Napoli – F. Camia – V. Evangelidis – D. Grigoropoulos – D. Rogers – S. Vlizon (eds.), *What's New in Roman Greece? Recent Work on the Greek Mainland and the Islands in the Roman Period. Proceedings of a Conference held in Athens, 8-10 October 2015*, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 80, Αθήνα, 263-279.

Αντικείμενο της έρευνας αποτέλεσε η αρχιτεκτονική μελέτη του αρχαίου θεάτρου της Μυτιλήνης με σκοπό την αναγνώριση της μορφής του σκηνικού οικοδομήματος, του κούλου και των παρόδων, των αρχιτεκτονικών του φάσεων και μετατροπών που υπέστη, καθώς και η ψηφιακή αναπαράστασή του. Υλικό της έρευνας αποτέλεσαν τα αρχιτεκτονικά μέλη και τα κινητά ευρήματα που είχαν εντοπισθεί από τις σωστικές ανασκαφικές έρευνες που είχαν πραγματοποιηθεί στο μνημείο κατά τα έτη 1882¹, 1928², 1958³, 1967⁴, 1972⁵, αλλά και της νέας προσπάθειας που έγινε από την Αρχαιολογική Υπηρεσία Λέσβου στο πλαίσιο του έργου: «Ενοποίηση των αρχαιολογικών χώρων της πόλης της Μυτιλήνης» και στο οποίο είχα ορισθεί υπεύθυνος αρχαιολογικού τομέα για το αρχαίο θέατρο (2012-2015).

Βασικές ενότητες της έρευνας αποτέλεσαν οι εξής: Λέσβος. Σύντομο ιστορικό πλαίσιο, φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες και ενδείξεις για την ύπαρξη θεάτρων στις αρχαίες πόλεις της Λέσβου, εδώλια και αρχιτεκτονικά μέλη ως

¹ Koldewey 1890, 8-9 πίν. 1. 2. Μετάφραση και σχόλια στο Βλάχος 1987, 88-89.

² Ευαγγελίδης 1927/1928, 14-17.

³ Ευαγγελίδης, 1958α, 230-232, πιν. 172-175; Ευαγγελίδης 1958β, 169-172 εικ. 177-178.

⁴ Πετράκος, Πετράκος 1967; Κοντής 1973, 85-87. 262 σημ. 84 με βιβλιογραφία, εικ. 47-48; Κοντής 1978, 199. 223-224 σχ. 41; Sear 2006, 341-342.

⁵ Αδημοσίευτη έρευνα στις παρόδους από τη Δέσποινα Χατζή. Ανάλυση στο Κουρτζέλλης 2018.

ενδείξεις για την ύπαρξη θεάτρων στις αρχαίες πόλεις της Λέσβου, η θέση του θεάτρου: στοιχεία τοπογραφίας της πόλης της Μυτιλήνης, ιστορία της έρευνας, αρχιτεκτονική περιγραφή του θεάτρου, το κοίλο και οι αναλημματικοί τοίχοι του θεάτρου, τα εδώλια και ο «θρόνος του Ποτάμωνα», η ορχήστρα του ελληνιστικού θεάτρου και η μετασκευή της ως αρένα στη ρωμαϊκή εποχή, οι επιγραφές του αναλημματικού τοίχου (στηθαίου), οι πάροδοι, το προσκήνιο και το σκηνικό οικοδόμημα, χρονολόγηση και συμπεράσματα, το θέατρο του Πομπήιου στη Ρώμη, ο επίλογος, οι συντομογραφίες και η βιβλιογραφία. Το κείμενο οπτικοποιήθηκε με τη βοήθεια 270 εικόνων.

Το θέατρο της Μυτιλήνης κατείχε σημαντική θέση στην ιστορία της αρχαίας αρχιτεκτονικής λόγω της πληροφορίας που διέσωσε ο Πλούταρχος στον *Βίο του Πομπήιου*⁶: *Καὶ γὰρ εἰς Μιτυλήνην ἀφικόμενος τὴν τε πόλιν ἠλευθέρωσε διὰ Θεοφάνη, καὶ τὸν ἀγῶνα τὸν πάτριον ἐθεάσατο τῶν ποιητῶν, ὑπόθεσιν μίαν ἔχοντα τὰς ἐκείνου πράξεις. ἤσθεις δὲ τῷ θεάτρῳ περιεγράψατο τὸ εἶδος αὐτοῦ καὶ τὸν τύπον, ὡς ὅμοιον ἀπεργασόμενος τὸ ἐν Ῥώμῃ, μείζον δὲ καὶ σεμνότερον, καθιστώντας το, τουλάχιστον φιλολογικά, ως το πρότυπο για τα μόνιμα λίθινα θέατρα, που κατασκευάστηκαν στη Ρώμη.*

Ο Πομπήιος επισκέφθηκε τη Μυτιλήνη το 62 π.Χ., κήρυξε την πόλη ελεύθερη και κατάργησε τις οικονομικές κυρώσεις, που ίσχυαν από το 79 π.Χ. και εν μέρει από το 66 π.Χ. Η νέα σχέση της Μυτιλήνης με τη Ρώμη πήρε μορφή συμμαχίας.⁷

Το θέατρο του Πομπήιου εγκαινιάστηκε με κάθε επισημότητα στα τέλη Σεπτεμβρίου του 55 π.Χ. και θεωρείται το πρώτο και το μεγαλύτερο λίθινο θέατρο, που χτίστηκε ποτέ στη Ρώμη. Από το ίδιο το οικοδόμημα σώζονται ελάχιστα τμήματα, μέλη και γλυπτά.⁸ Η κάτοψή του είναι γνωστή από ένα θραύσμα της *Forma Urbis*, ενός σχεδίου της πόλεως της Ρώμης το οποίο χρονολογείται επί Σεπτήμιου Σεβήρου (203–211 μ.Χ.).

---

⁶ Πλούταρχος, Βίος του Πομπήιου 42. 4.

⁷ Ειδικά για τον Θεοφάνη και τον Πομπήιο: Anastasiadis 1995, 1-14; Labarre 1996, 93-99; Καλδέλλης 2002, 89-93; Δημοπούλου-Πηλιούνη 2015, 472-504.

⁸ Για το θέατρο του Πομπήιου: Sear 2006, 17-27. 57. 61. 87-88. 133-135 σχ. 25 εικ. 30, με βιβλιογραφία. Επίσης, βλ.: Denart 2002, 25-43; Sear 1993; Gagliardo – Packer 2006; Γώγος 2008, σημ. 49. Για τα προηγούμενα του Πομπήιου θεατρικά οικοδομήματα κυρίως ξύλινα, βλ.: Rumpf 1950; Hanson 1959, 9–26; Bieber 1961, 167–168; Sear 2006, 54-57.

Έχουν διατυπωθεί πολλές απόψεις για το τι μπορεί να εντυπωσίασε τον Πομπήιο στο θέατρο της Μυτιλήνης.⁹ Σημαντικότερη θεωρείται η άποψη του Rumpf,¹⁰ δηλ. αυτή της υιοθέτησης του γενικού σχεδίου του θεάτρου όπου το σκηνικό οικοδόμημα, η ορχήστρα και το κοίλο (auditorium) ήταν στενά συνδεδεμένα μεταξύ τους με τη βοήθεια των *versurae* (πλαϊνών κατασκευών), όπως στο θέατρο της Ταορμίνας¹¹, που είχαν το ρόλο των παρασκηνίων του ελληνικού θεάτρου. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ερμηνεία που έχει προταθεί από τον Caputo,¹² ο οποίος υποστήριξε ότι αυτό που αντέγραψε ο Πομπήιος ήταν ένας ναός και μία κιονοστοιχία-στοά στο πάνω μέρος του κοίλου. Η Margarethe Bieber πρότεινε ότι το Βουλευτήριο της πόλης, γνωστό μόνο επιγραφικά (IG XII,2 67), ίσως αποτελούσε πιο κατάλληλο πρότυπο για τον Πομπήιο και όχι το ίδιο το θέατρο της πόλης. Ο Giacomo Caputo εξαιτίας του επιθετικού προσδιορισμού («*σεμνότερον*») στο κείμενο του Πλουτάρχου, θεώρησε ότι ο Πομπήιος θέλησε να κατασκευάσει στη Ρώμη ένα θέατρο περισσότερο ιερό ή σεβάσμιο, πράγμα που πέτυχε με την ανέγερση του ναού της *Venus Victrix* στο πάνω μέρος του κοίλου. Ο παραπάνω ναός εγκαινιάστηκε το 52 π.Χ. Αντίστοιχοι όμως ναοί πάνω από την *summa caenea*, υπήρχαν ήδη σε θέατρα στην Ιταλία και την Μικρά Ασία.¹³

Η θέση του θεάτρου

Το θέατρο χτίστηκε στην «επέκταση» της πόλης στα δυτικά του Ευρίπου, κοντά στα μεσόγεια τείχη της πόλης σε μία εξαιρετική τοποθεσία με πανοραμική θέα προς την υπόλοιπη πόλη, τα δύο της λιμάνια και την απέναντι μικρασιατική ακτή.¹⁴ Ο ανατολικός προσανατολισμός του θεάτρου ήταν σύμφωνος με τις συμβουλές του Βιτρούβιου για το σωστό προσανατολισμό και αερισμό των θεάτρων.¹⁵

Αρχιτεκτονική περιγραφή του θεάτρου

Το κοίλο και οι αναλημματικοί τοίχοι του θεάτρου

Για τη χάραξη του κοίλου αξιοποιήθηκε ένα λοφώδες έζαρμα από συμπαγή βασάλτικα πετρώματα, το οποίο λαξεύτηκε καταλλήλως, ώστε να αποκτήσει

⁹ Sear 2006, 57-61.

¹⁰ Rumpf 1950, 48-49.

¹¹ Sear 1993· 1996· 2006, 192–194 σχ. 115 πίν. 48-50.

¹² Caputo 1954, 177; Rocco – Livadiotti 2019, 113.

¹³ Hanson 1959, 29–39· Sear 2006, 57 παρ. 69.

¹⁴ Κουρτζέλλης 2018, 276.

¹⁵ Βιτρούβιος, *Περί Αρχιτεκτονικής*, 5. 3. 2.

χοανοειδή μορφή.¹⁶ Η αποσάθρωση του υποβάθρου είναι ένα σημαντικό πρόβλημα, καθώς δυσκολεύει την αναγνώριση των ιχνών της θεμελίωσης των στοιχείων του κοίλου. Στη σημερινή του μορφή το κοίλο έχει ακτίνα περίπου 50 μ. και μέγιστο πλάτος στον άξονα Β-Ν 124,60 μ. Οι μεγάλες του διαστάσεις επιτρέπουν την αποκατάσταση 64 σειρών εδωλίων και την αποκατάσταση δύο οριζόντιων διαδρόμων, το οποίο χωρίζουν το κοίλο σε «Κάτω», «Μεσαίο» και «Άνω διάζωμα». Ίχνη του κατώτερου οριζόντιου διαδρόμου διακρίνονται στα ΒΔ.¹⁷

Το μοναδικό ορατό στοιχείο από το βόρειο αναλημματικό τοίχο του κοίλου διακρίνεται στο κέντρο περίπου του ύψους του. Πρόκειται για δύο σειρές μαρμάρινων λιθοπλίνθων εμφανιζόμενου μήκους 0,93 μ., πλάτους 0,49 μ. και ύψους κάθε μίας 0,37 μ. Στο σημείο αυτό ο αναλημματικός τοίχος στρέφεται με οξεία σχεδόν γωνία, ώστε να καταλήξει στο αντίστοιχο όριο της ορχήστρας. Το σταθερό πλάτος του αναλημματικού τοίχου (0,49 μ.) επιτρέπει την ταύτιση μίας κατηγορίας λιθοπλίνθων τραπεζιόσχημης διατομής ως την ανώτερη στρώση της τοιχοποιίας πριν την επίστεψη. Οι τραπεζιόσχημοι λίθοι δημιουργούν ένα βαθμιδωτό ή κατηφορικό μέτωπο κατά το παράδειγμα άλλων ελληνικών θεάτρων όπως το θέατρο της Μεσσήνης¹⁸, της Σπάρτης, της Μαρώνειας,¹⁹ του Διονύσου Ελευθερέως στην Αθήνα²⁰ και της Αλικαρνασσού, η α' φάση των οποίων χρονολογείται στο β' μισό του 4^{ου} αι. – α' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ.²¹

Επίσης, έχουν εντοπισθεί πάνω από 10 λίθοι, οι οποίοι ταυτίζονται ως επιστέψεις.²² Οι επιστέψεις έχουν σταθερή επιφάνεια έδρασης 0,49 μ. και μέγιστο ύψος στο κέντρο 0,22 μ. Η εξωτερική πλευρά τους διαμορφώνεται με γεισόμορφη προεξοχή και η εσωτερική της πλευρά με ταινία και λεπτό κυμάτιο.²³ Ειδικά η μορφή της προεξοχής απαντά σε αντίστοιχες διαμορφώσεις μνημείων του β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., όπως στο θέατρο του Διονύσου Ελευθερέως, το μνημείο των Επώνυμων Ηρώων και στο

¹⁶ Ζούρος 2009; Ευαγγελίδης 1927/1928, 14–15; Πετράκος 1967, 451.

¹⁷ Κουρτζέλλης 2018, 265.

¹⁸ Θέμελης 2010, 19–39; Themelis – Sidiropoulos 2015, 203–231.

¹⁹ Καραδήμα 2015, 20–26; Karadima et al. 2015, 253–266.

²⁰ Moretti 2014, 107–137; Σαμαρά – Παπασταμάτη-Φον Μοοκ 2016, 225–236.

²¹ Rocco – Livadiotti 2019, 114, σημ. 18.

²² Ενδεικτική αναφορά στους λίθους O40, O48, O49.

²³ Κουρτζέλλης 2018, 265.

Μνημείο του Λυσικράτη στην Αθήνα, φανερώνοντας ότι το κοίλο του θεάτρου της Μυτιλήνης σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε σε αυτή την περίοδο.²⁴

Η μορφή των αναλημματικών τοίχων διακρίνεται καλύτερα στα νότια. Ο ισόδομος τοίχος του κοίλου σώζεται σε έξι δόμους, σε μήκος 8,32 μ., και σε ύψος 2,22 μ. Κάθε στρώση έχει ύψος 0,37 μ. Στη νότια απόληξη του αναλημματικού τοίχου του κοίλου ενώνεται με έναν ίδιας κατασκευής τοίχο, μήκους 5,41 μ. και ίδιου πλάτους. Η λειτουργία του νέου αυτού τοίχου είναι καθαρά αναλημματική, καθώς επενδύει τον κάθετα «κομμένο» βράχο και δημιουργεί έναν χώρο εισόδου από τα ανατολικά προς την Νότια πάροδο.²⁵ Έτσι προκύπτει ένας ορθογώνιος χώρος διαστάσεων 16,80 x 5,41 μ.²⁶ Στον χώρο αυτό εντοπίστηκε τον Μάιο του 2019 από τη νέα ερευνητική ομάδα «Ιερό της Νεμέσεως».²⁷

Τα εδώλια

Τα εδώλια μπορούν τα χωριστούν σε δύο μεγάλες κατηγορίες, κάθε μία από τις οποίες εμπεριέχει υποκατηγορίες και διαφοροποιήσεις, προφανώς λόγω της θέσης που καταλάμβαναν στο κοίλο.²⁸

Η πρώτη κατηγορία αφορά επιμήκη εδώλια, τα οποία αποτελούνται από το κυρίως κάθισμα, την υποδοχή για τα πόδια των θεατών της υπερκείμενης σειράς και την επιφάνεια έδρασης του εδωλίου της ανώτερης σειράς.²⁹ Το βάθος αυτών των εδωλίων είναι 1,05 μ., το πλάτος τους 0,41 μ. και το ύψος τους 0,33 μ. Ο δεύτερος τύπος εδωλίων είναι εκείνα που περιλαμβάνουν μόνο το κυρίως κάθισμα και το ήμισυ της υποδοχής για τα πόδια των θεατών της υπερκείμενης σειράς. Τα εδώλια αυτής της κατηγορίας έχουν συνήθως διπλάσιο πλάτος (μέτωπο 0,80 με 1,06 μ.) και ίδιο ύψος. Το πίσω ήμισυ του εδωλίου επεξεργάζεται σε άλλο λίθο.

Η πρόσθια όψη των εδωλίων είναι από τις πλέον διακοσμημένες με ταινία ύψους 0,01 μ., γωνιώδες κυμάτιο 0,015 μ. και ευθύγραμμο μέτωπο ύψους 0,075 μ. Στη συνέχεια η όψη τους διαμορφώνεται με κοίλη υποδοχή ύψους 0,23 μ. Πολλά από αυτά φέρουν στην άνω επιφάνεια μεμονωμένα εγχάρακτα γράμματα και σύμβολα (από ένα έως

²⁴ Papastamati-von Moock 2014, 33-34, Εικ. 1.15; Σαμαρά – Παπασταμάτη-Φον Μοοκ 2016, 225-236.

²⁵ Δες και σημειώσεις 151-152 εντός του κειμένου.

²⁶ Κουρτζέλλης 2018, 268.

²⁷ Δελτίο Τύπου της Εφ.Α. Λέσβου (Τριανταφυλλίδης 2019).

²⁸ Για τους τύπους εδωλίων που απαντούν στα αρχαία ελληνικά θέατρα βλ. Izenour 1992, 190-192 εικ. Β1; Κουρτζέλλης 2018, 266-267; Rocco – Livadiotti 2019, 114-117, εικ. 3α.

²⁹ Ευαγγελίδης 1927-28, 16 εικ. 3.

τρία), η μελέτη των οποίων μπορεί να δώσει περαιτέρω πληροφορίες για τη διάρκεια ζωής του μνημείου.³⁰

Παρόμοια λάξευση των εδωλίων (με τη ρηγή αύλακα-βάθυνση για τα πόδια των θεατών και τη λεπτή διαμόρφωση του μετώπου) απαντά στο θέατρο της Σπάρτης, της Μεσσήνης, του Διονύσου Ελευθερέως,³¹ των Δελφών, της Μαρώνειας,³² και χρονολογείται από το τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ. Από την μέχρι τώρα έρευνα προκύπτει ότι ολόκληρο το κοίλο ήταν μαρμάρινο³³ και η χωρητικότητά του είχε υπολογιστεί ήδη από τους παλαιότερους μελετητές σε 10.000 θεατές τουλάχιστον.³⁴

Η μικροτεχνική επεξεργασία των όψεων των εδωλίων, η επιμελημένη λάξευση των λίθων των αναλημματικών τοίχων του κοίλου, η απόδοση των στέψεων δηλώνουν την αυξημένη φροντίδα των δημιουργών του, αλλά και το υψηλό βιοτικό επίπεδο, τις οικονομικές δυνατότητες, καθώς και την πολιτική ισχύ μιας πολιτείας να κατασκευάσει ένα από τα ομορφότερα θέατρα του αρχαίου κόσμου στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.,³⁵ μία εποχή, κατά την οποία ξεκινάει η μνημειακή διαμόρφωση της πόλης της Μυτιλήνης.³⁶

Σε πέντε εδώλια σώζεται η επιγραφή *ἀγ|ωνοθέ|του και |δημάρχ|ων*.³⁷ Τα εδώλια αυτά των επισήμων συνήθως βρίσκονταν στην 3^η σειρά του κοίλου και ίσως μεταφέρθηκαν μετά τη μετατροπή του θεάτρου σε αρένα πάνω στην θολωτή στέγη του υπόσκαφτου δωματίου του κοίλου.³⁸

Η ορχήστρα του θεάτρου και η μετασκευή της

---

³⁰ Στη βιβλιογραφία αναφέρονται 80 εδώλια. Βλ. σχετικά: IG XII2 273 (εδώλιο στο κάστρο [;]); Ευαγγελίδης 1927/1928, 16 εικ. 4; Ευαγγελίδης 1958α, 231; Χαριτωνίδης 1968, 51-55, εικ. 23-24; Sear 2006, 4. 341.

³¹ Σαμαρά - Παπασταμάτη-Φον Μοοκ 2016, 225-236.

³² Καραδήμα 2015, 17-26; Karadima et al. 2015, 253-266.

³³ Κουρτζέλλης 2018, 267; Rocco – Livadiotti 2019, 114, εικ. 3α και σημ. 14 για τους τύπους των εδωλίων. Επίσης, Dilke 1948, 125-192; Dilke 1950, 20-62.

³⁴ Koldewey 1890, 9. Για την χωρητικότητα των αρχαίων θεάτρων βλ. Sear 2006, 25-27; Κουρτζέλλης 2018, 267. Για τον σχετικό προβληματισμό για την χωρητικότητα του θεάτρου δεξ και Rocco – Livadiotti 2019, 118-120.

³⁵ Moretti 2014, 118-121; Frederiksen 2000, 144-147. για την εξέλιξη της μορφής των εδωλίων.

³⁶ Κουρτζέλλης 2018, 267. Επίσης, Κουρτζέλλης 2010, 191-192.

³⁷ Ευαγγελίδης 1958α, 231; Πετράκος 1967, 458; Χαριτωνίδης 1968, 50-51 εικ. 21; Δημοπούλου - Πηλιούνη 2015, 622-623; Κουρτζέλλης 2018, 267; Rocco – Livadiotti 2019, 115, εικ. 3β.

³⁸ Για τις επιγραφές σε εδώλια των πρώτων τιμητικών θέσεων και τις προεδρίες: Sear 2006, 1-7.

Η κυκλική ορχήστρα, χωρίς περιμετρικό εύριπο, έχει μέγιστη διάμετρο 25,12 μ. Από τις πληροφορίες του Ευαγγελίδη θεωρείται ότι ήταν χωμάτινη, χωρίς επένδυση από λίθινες πλάκες.³⁹ Κατά τη ρωμαϊκή εποχή, για την ασφάλεια των θεατών από τα βίαια δρώμενα, κατασκευάστηκε ένα τοίχιο συνολικού εμφανιζόμενου ύψους 1,85 με 1,99 μ.⁴⁰, ενώ ένα θολοσκεπές δωμάτιο με εσωτερικό χώρισμα διανοίχθηκε κάτω από τις τελευταίες σειρές του κοίλου.⁴¹

Το αναλημματικό-προστατευτικό τοίχιο είναι κατασκευασμένο από αργολιθοδομή μικρών αργών λίθων και λατυπών συνδεόμενων με ασβεστοκονίαμα. Η εξωτερική όψη του επενδύεται με ορθομαρμάρωση ντόπιου μαρμάρου, γκριζόχρωμης απόχρωσης, πάχους 0,01 με 0,015 μ. Ο αναλημματικός αυτός τοίχος εδράζεται πάνω σε μαρμάρινους δόμους λαξευμένους κατάλληλα για τη στερέωση των πλακιδίων. Στη στέψη του τοίχου έχουν τοποθετηθεί ορθογώνιοι μαρμάρيني λιθόπλινθοι ύψους 0,18 μ., στο μέτωπο των οποίων έχουν λαξευτεί επιγραφές.

Οι επιγραφές του αναλημματικού τοίχου (στηθαίου)

Οι επιγραφές του στηθαίου έχουν μελετηθεί από τον Δ. Ευαγγελίδη⁴², τον Βασίλειο Πετράκο⁴³ και τον Σεραφείμ Χαριτωνίδη.⁴⁴ Από αυτές καλύτερα χρονολογούνται οι επιγραφές στο βόρειο τμήμα του στηθαίου⁴⁵: «[-- Μυτιλ|]ηναίων | [Μάρκ]ου | [Κλαυ]δίου | Τρυφω|νιανο|ῶ στρατ|ηγουῶντ|[ο]ς | Τουλίου | Λεοντ|έως τ|[ο]ῦ ἐπι|μελησαμ|ένου το|ῦ θεά|τρου]». Ο στρατηγός Μάρκος Κλαύδιος Τρυφωνιανός έδρασε επί αυτοκράτορα Μάρκου Αυρηλίου και μάλιστα είναι γνωστός από μία δεύτερη επιγραφή, στην οποία αναφέρεται ότι συντηρούσε μία «φαμίλια μονομάχων»⁴⁶ υπό την προστασία της αρχιέρειας συζύγου του, Ορφίας Λαιλίας.⁴⁷ Η

³⁹ Ευαγγελίδης 1958α; Πετράκος 1967, 451 σχ. 3.

⁴⁰ Ο αναλημματικός τοίχος που χωρίζει την ορχήστρα με το κοίλο βρέθηκε το 1927/28 και το 1958 (Ευαγγελίδης 1927/1928, 15; 1958α, 230 πίν. 174α-β) και αποκαταστάθηκε από τον Β. Πετράκο.

⁴¹ Ευαγγελίδης 1958α, 231; Πετράκος 1967, 455-456 πίν. 334β-δ, 335α σχ. 9-10; Χαριτωνίδης 1968, 50 σημ. 1. Ίσως χρησίμευε για τον περιορισμό των άγριων ζώων των θηριομαχιών ή λειτουργούσε ως χώρος διαφυγής για τους μονομάχους, διαγωνιζόμενους.

⁴² Ευαγγελίδης 1958α, 230.

⁴³ Πετράκος 1967, 454-455. 457-458 σχ. 6-7.

⁴⁴ Χαριτωνίδης 1968, 40-55 πίν. 17.

⁴⁵ Πρώτη αναφορά στο Ευαγγελίδης 1958α, 230-231. Αποκαθίστανται ως εξής από τον Β. Πετράκο (Πετράκος 1967, 452-455): στα Ν «[ὑπέρ ὑ]γείας [κ]|αι σωτ|ηρίας και | [αἰώνιου δι]|αμονῆς vacat | αὐτοκράτ|[ορος --] Μᾶρκ[ος και Οὐά|[----]]».

⁴⁶ IG XII,2 447-457; Χαριτωνίδης 1968, 41-42; Αχειλαρά 1987; Δημοπούλου-Πηλιούνη 2015, 649.

⁴⁷ Δημοπούλου-Πηλιούνη 2015, 617. 649-650, και για την Ορφία Λαιλία στην ίδια: 620 σημ. 96. Η επιγραφή «Τρυφωνιανο|ῶ» απαντά χαραγμένη επίσης πάνω σε δύο λίθους, πιθανόν

χρονολόγηση λοιπόν της μετατροπής του θεάτρου από ελληνικού σε ελληνικού-μικρασιατικού τύπου θα μπορούσε να τοποθετηθεί μετά τα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ.⁴⁸

Οι πάροδοι

Η απόσταση της σκηνής από τον αναλημματικό τοίχο του κοίλου είναι 5,50 μ. Οι πάροδοι του θεάτρου της Μυτιλήνης φαίνεται να είναι ανεξάρτητες από το σκηνικό οικοδόμημα, δημιουργώντας μνημειακές δίθυρες πύλες με ιωνικού ρυθμού επιστέφεις, όπως τα αντίστοιχα παραδείγματα στα θέατρα της Επιδαύρου,⁴⁹ της Δωδώνης,⁵⁰ αλλά και σε θέατρα της Σικελίας.⁵¹

Στη Νότια πάροδο έχουν αφαιρεθεί ήδη δύο στρώσεις πεσμένων λίθων κατά την ανασκαφική έρευνα του 1972, οι οποίοι έχουν ταυτιστεί μέσω φωτογραφιών και σχεδίων. Η πλειονότητά τους ανήκει στους αναλημματικούς τοίχους, σε εδώλια και επιστέφεις. Ανάμεσα στα πεσμένα μέλη εντοπίζεται μία μαρμάρινη λιθόπλινθος με προβαλλόμενο ανάγλυφο αέτωμα στην κύρια όψη⁵², το οποίο ανήκει σε κόγχη του νότιου αναλημματικού τοίχου του κοίλου. Παρόμοια διαμόρφωση θα πρέπει να αποκατασταθεί και στον βόρειο αναλημματικό τοίχο του κοίλου.

Επίσης, από τον ίδιο χώρο προέρχεται ένα μαρμάρινο θεατρικό προσωπείο ελληνιστικών χρόνων (2^{ος} αι. π.Χ.), το οποίο ταυτίζεται με τον τύπο του «ηγεμόνος θεράπωντος της Νέας Κωμωδίας». Ίσως αποτελεί αρχιτεκτονικό γλυπτό σύμφωνα με τα παράλληλά του.⁵³

Το προσκήνιο και το σκηνικό οικοδόμημα

Η σκηνή του θεάτρου αποκαλύφθηκε μερικώς το 1958. Όπως διακρίνεται από τις υπάρχουσες φωτογραφίες, οι τοίχοι βρέθηκαν αρκετά κατεστραμμένοι και συμπληρώθηκαν το 1967 σε ύψος σε ύψος 1,26 με 1,44 μ. από το επίπεδο της

από το στηθαίο του αναλημματικού τοίχου: Πετράκος 1967, 455, σχ. 8; Χαριτωνίδης 1968, 41 εικ. 11–12. Για το όνομα επίσης βλ. IG XII,2 447.

⁴⁸ Κουρτζέλλης 2018, 268. Στην Ελλάδα η μετατροπή των θεάτρων σε αρένες ξεκίνησε να πραγματοποιείται από τον 1ο αι. μ.Χ. και ολοκληρώθηκε πλήρως λ.χ. στο θέατρο των Φιλίππων, στο δεύτερο μισό του 3ου αι. μ.Χ.: Κουκούλη-Χρυσανθάκη – Καραδέδος 2012, 199–200. 203.

⁴⁹ von Gerkan – Müller-Wiener 1961, 64–67; Moretti 2014, 115–137.

⁵⁰ Antoniou 2015, 177–191.

⁵¹ Rocco – Livadiotti 2019, 120, σημ. 33–34 με αναλυτική βιβλιογραφία.

⁵² Το προβαλλόμενο αέτωμα έχει τις εξής διαστάσεις: 1,45 x 0,28 μ. (ύψος) και 0,11 μ. (πάχος).

⁵³ Bizaki 2014, 267, εικ. 4; Ζουμπάκη 1987, 52, πιν. 8β, αρ. κατ. 21, αρ. ευρ. 3373.

ορχήστρας.⁵⁴ Ο δυτικός τοίχος της σκηνής είναι κατασκευασμένος κατά το ίδιο σύστημα δόμησης με τον αναλημματικό τοίχο του κοίλου. Η σκηνή χωρίζεται σε τέσσερις χώρους με τη βοήθεια δύο ραμπών που οδηγούν απευθείας στην ορχήστρα⁵⁵ και ενός αρχικά υπόγειου χώρου, στην ανατολική άκρη του οποίου διακρίνεται ο κτιστός ορθογώνιος αγωγός, ενώ στο εσωτερικό είναι ορατοί δύο επάλληλοι πήλινοι κυλινδρικοί αγωγοί.⁵⁶

Σε καλή κατάσταση σώζεται η βορειοδυτική γωνία του σκηνικού οικοδομήματος, που ορίζεται από τέσσερις ορθογώνιους μαρμάρινους λιθόπλινθους ύψους 0,50 μ., πάχους 0,23 με 0,285 μ. Οι λίθοι εδράζονται πάνω σε μια δεύτερη μαρμάρινη στρώση λίθων ύψους 0,25 μ.

Αναλυτικά οι διαστάσεις της σκηνής από τα Β προς τα Ν είναι: Χώρος Α': 9,86 μ., βόρεια ράμπα 2,32 μ., Χώρος: 8,16 μ., υπόγειος χώρος 1,95 μ., Χώρος Γ': 8,06 μ., νότια ράμπα 2,50 μ. και Χώρος Δ': 9,90 μ. Σύμφωνα με τα παραπάνω, το μήκος της σκηνής υπολογίζεται σε 42,66 μ., ενώ το πλάτος της δεν μπορεί να αποκατασταθεί, καθώς εκκρεμεί η ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας.

Στο ανεσκαμμένο τμήμα της σκηνής διακρίνονται *in situ* τέσσερις γωνιόλιθοι μέσω διαστάσεων 1,05 x 0,70 x 0,44 μ., από σκληρό ηφαιστειακό πέτρωμα με διαμπερή κεντρική οπή διαστάσεων 0,34 x 0,28 μ. Παρόμοιοι γωνιόλιθοι έχουν βρεθεί και στα ελληνιστικά θέατρα του Δίου και των Φιλίππων και ερμηνεύονται ως στηρίγματα για το κεραυνοσκοπείο και άλλων 'μηχανών', οι οποίες τοποθετούνταν εντός του κτηρίου της σκηνής, ώστε να μην είναι ορατές από τους θεατές.⁵⁷

Στο χώρο της ορχήστρας είχαν τοποθετηθεί από τους προηγούμενους ανασκαφείς 115 αρχιτεκτονικά μέλη.⁵⁸ Επίσης, εκτός των εδωλίων στα ΝΑ του θεάτρου, εντοπίστηκαν μερικά επιπλέον αρχιτεκτονικά μέλη. Αν και δεν έχει ολοκληρωθεί πλήρως η καταγραφή τους, έχει συγκεντρωθεί ένας ικανός αριθμός, που μας επιτρέπει να πραγματοποιήσουμε την πρώτη προσπάθεια αναπαράστασης του σκηνικού

---

⁵⁴ Πετράκος 1967, 452 σχ. 5. Ο αναλημματικός τοίχος εντοπίστηκε αρκετά κατεστραμμένος σε ύψος περίπου 1,00 μ. και συμπληρώθηκε.

⁵⁵ Bieber 1961, 118-120. Με ράμπες γίνεται σε αρκετές περιπτώσεις η άνοδος στο προσκήνιο.

⁵⁶ Ευαγγελίδης 1958α, 231 πίν. 172β.

⁵⁷ Καραδέδος 2012, 81-85, για το θέατρο του Δίου. Εκεί οι λίθοι ερμηνεύονται ως στηρίγματα της ξύλινης εξέδρας του θεολογίου ή διαφόρων ανυψωτικών μηχανών (λ.χ. *κεραυνοσκοπείον*) για τη μεταφορά των αιωρούμενων θεών ή ηρώων. Ενδεικτικά για το θέμα: Πολυδεύκης, *Ονομαστικόν* 4. 129-130; Bieber 1961, 123-132; Mastronarde 1990; Moretti 2014, 130-132.

⁵⁸ Η ένδειξη για τα αρχιτεκτονικά μέλη της ορχήστρας είναι: O1 έως O115.

οικοδομήματος.⁵⁹ Σημαντική επίσης είναι η συμβολή των καθηγητών αρχιτεκτονικής του Πολυτεχνείου του Bari, η πρόταση των οποίων για την αναπαράσταση του σκηνικού οικοδομήματος έχει εν τω μεταξύ δημοσιευθεί.⁶⁰

Τα αρχιτεκτονικά μέλη επιτρέπουν την αναγνώριση ενός μαρμάρινου διώροφου σκηνικού οικοδομήματος, του οποίου ο κάτω όροφος είναι δωρικού ρυθμού και ο άνω όροφος ιωνικού ρυθμού. Μικρότερων διαστάσεων αρχιτεκτονικά μέλη ιωνικού ρυθμού αποδίδονται στο προσκήνιο.⁶¹

Από τον θριγκό του προσκήνιου διασώζονται εκτός των άλλων, δύο τμήματα από επιστύλιο, από τα οποία το ένα ενεπίγραφο (BΠ52): «*Ιουλίας Ποταμίλλης, Σακερδώτος θυγατρό[ς] ἀρχιερείας τόπος*»⁶², τα οποία επιτρέπουν την αποκατάσταση των μετακίωνων διαστημάτων.

Το επιστύλιο/γείσο του προσκήνιου επιστέφεται από σίμη με διακοσμητικές λεοντοκεφαλές και διαμόρφωση *cyma reversa*, ύψους 0,158 μ.⁶³ Κάθε σίμη στο μέτωπο φέρει λαξευμένη ανάγλυφη διακοσμητική λεοντοκεφαλή. Στο χώρο δεν έχουν εντοπισθεί ως τώρα ακέραια μαρμάρινα ιωνικά κιονόκρανα που θα μπορούσαν να αποδοθούν στο προσκήνιο, αλλά έχουμε στη διάθεσή μας θραύσματα από την έρευνα του 1972.⁶⁴

Το ελληνιστικό προσκήνιο στην Αυτοκρατορική περίοδο ίσως γνώρισε επίσης μία αναδιάρθρωση/μετατροπή λόγω της «βύθισης» της ορχήστρας (-1,80 μ.) και τη δημιουργία της αρένας. Από αυτή τη φάση φαίνεται να είναι συμφυές επίκρανο⁶⁵ ύψους 0,245 μ. και με επιφάνεια έδρασης 0,385 x 0,515 μ. που συνδυάζεται με

---

⁵⁹ Κουρτζέλλης 2018, 270-273.

⁶⁰ Rocco – Livadiotti 2019, 113-123.

⁶¹ Προσκήνια ιωνικού ρυθμού απαντούν λ.χ. στο ελληνιστικό θέατρο της Απολλωνίας στην Ήπειρο, που χρονολογείται στα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ. (Franz - Hinz 2015, 335-350), στη Βύλλιδα, στην ίδια περιοχή και της ίδιας χρονολόγησης, καθώς και στην Αιτωλία, στην Καλυδώνα, στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. (Frederiksen 2015, κυρίως 89-91).

⁶² Διαστάσεις: μήκος 1,74 μ., ύψος 0,385 μ. και πάχος 0,442 μ. Πετράκος 1967, 458 πίν. 336α; Χαριτωνίδης 1968, 41-42, εικ. 13; Κουρτζέλλης 2018, 268-269, 278 σημ.53-54. Ο Σακέρδω, πατέρας της Ιουλίας Ποταμίλλης, χρονολογείται μεταξύ του 1^{ου} αι. π.Χ. και του 1^{ου} αι. μ.Χ.: Fraser – Matthews 1987, 400.

⁶³ Ένα θραύσμα παρόμοιας σίμης (λίθος O58), ύψους 0,15 μ. ίσως να ανήκει σε μία επιδιόρθωση του προσκήνιου.

⁶⁴ Ενδεικτικά το MM Αρχ8.

⁶⁵ Ενδεικτική αναφορά Δ15. Ενδεικτική αναφορά στο πεσσόμορφο λίθο Δ2, ο οποίος έχει διαστάσεις: 1,253 μ. (ύψος), 0,393 μ. (πλάτος), 0,423 μ. (βάθος). Στην μία πλαϊνή όψη διακρίνεται υποδοχή διαστάσεων 0,08 x 0,03 x 0,017 μ. για τη στερέωση κιγκλιδώματος.

πεσσόμορφες στήλες, οι οποίες δεν είναι ελεύθερες στον χώρο αλλά ενώνονται με τοίχους.⁶⁶

Έτσι, θα μπορούσαμε να αποκαταστήσουμε το προσκήνιο, όπως αυτό του θεάτρου της Πριήνης και άλλων θεάτρων, με ιωνική κιονοστοιχία και πεσσοστοιχία ή με συνδυασμό πεσσών στις γωνίες και κιόνων στο κεντρικό τμήμα του προσκηνίου.⁶⁷

Από τα στοιχεία που μπορούν να αποδοθούν στον κατώτερο όροφο της σκηνής και τα οποία ανήκουν στον δωρικό ρυθμό αναγνωρίζεται ένα σχεδόν ακέραιο θραύσμα επιστυλίου (Δ184) μήκους 1,256 μ., ύψους 0,285 μ. και βάθους 0,413 μ.. Στην πρόσθια όψη φέρει δύο κανόνες ύψους 0,03 μ. με σειρά έξι σταγόνων ύψους 0,02 μ. Στην πίσω όψη του φέρει επικρανίτιδα ύψους 0,05 μ.

Η σειρά της ζωφόρου έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς εντοπίζονται δύο τύποι με μικρές διαφορές μεταξύ τους. Η πρώτη έχει σωζόμενο μήκος 0,751 μ., ύψος 0,372 μ. και βάθος 0,24 μ. (λίθοι Δ142 και Δ146), ενώ η δεύτερη (Ο14) έχει μήκος 0,81 μ., ύψος 0,37 μ. και βάθος 0,26 μ.).

Στη μεν πρώτη η μετόπη έχει μήκος 0,364 μ. και στη δεύτερη 0,394 μ.⁶⁸ Ο εντοπισμός του γωνιακού μέλους Δ146, μας επιτρέπει να θεωρήσουμε ότι ο δωρικός θριγικός της σκηνής δεν ήταν ευθύγραμμος, αλλά δημιουργούσε προεξοχές σε σχήμα Π.

Από τα δύο είδη δωρικής ζωφόρου, οι λίθοι Δ142 και Δ146 ανήκουν στην ελληνιστική φάση του θεάτρου, ενώ το Ο14 φαίνεται να ανήκει επίσης, σε μία επισκευή που πραγματοποιήθηκε χρησιμοποιώντας το ίδιο υλικό ή συμπληρώνοντας με νέο, όπου απαιτούνταν, χωρίς όμως να αλλάξει η μορφή της σκηνής.

Το μεταξόνιο της δωρικής κιονοστοιχίας έχει μήκος 1,256 μ. και έφερε ζωφόρο αποτελούμενη από δύο μισά και ένα ακέραιο τρίγλυφο, καθώς και δύο πλήρεις μετόπες.⁶⁹

Η ζωφόρος επιστέφεται από οριζόντιο γείσο από το οποίο εντοπίστηκαν έως τώρα το γωνιακό θραύσμα Δ35 και ένα θραύσμα οριζοντίου γείσου, το οποίο βρίσκεται πεσμένο στη Βόρεια πάροδο (ΒΠ21). Το ύψος του θραύσματος Δ35 είναι 0,28 με 0,31 μ., το μέγιστο μήκος 0,67 μ. και το βάθος 0,72 μ. Το γείσο φέρει ρηχό πρόμοχθο πλάτους 0,14 x 0,14 μ. χωρίς να διακρίνονται λαξευμένες σταγόνες.

⁶⁶ Προσωπική επικοινωνία με την Monica Livadiotti.

⁶⁷ Δοντάς 2000, 140–144.

⁶⁸ Διαφορές εντοπίζονται και στην κεφαλή της τριγλύφου: Ο14 = 0,05 μ. και Δ146 = 0,062 μ.

⁶⁹ Κουρτζέλλης 2018, 279, σημ. 66.

Το αντίστοιχο μέλος ΒΠ21 (ύψους 0,26 μ., μήκους 1,04 μ. και βάθους 0,66 μ.) φέρει λαξευμένους τρεις ρηχούς προμόχθους (0,222 x 0,13 μ.), οδό πλάτους 0,05 μ., ενώ δεν σώζονται ίχνη σταγόνων.⁷⁰

Οι μικρές διαφορές που απαντούν στα δύο θραύσματα ίσως δηλώνουν παρόμοια κατάσταση-επισκευή, με τη ζώνη της ζωφόρου με το ΒΠ21 να χρονολογείται στην ελληνιστική περίοδο και το θραύσμα Δ35 στην αυτοκρατορική περίοδο.

Έως τώρα έχουν εντοπιστεί τριών ειδών μαρμάρيني κίονες: ένας δωρικός (Δ22) είκοσι ακμών, με διάμετρο 0,335 μ. και δύο αρράβδωτοι (Ο108, Ο102) με διάμετρο 0,35 μ. και 0,44 μ. αντίστοιχα.

Από τον ιωνικό θριγκό του δεύτερου (άνω) ορόφου του σκηνικού οικοδομήματος σώζονται θραύσματα από το επιστύλιο (Ο45: μήκους 1,19 μ., ύψους 0,29 μ. και βάθους 0,40 μ.). Η πρόσθια όψη είναι τριταινιωτή με ανισούψεις ταινίες, οι οποίες επιστέφονται με λοξότμητο κυμάτιο και προεξέχουσα ταινία. Η πίσω όψη του είναι ευθύγραμμη, ενώ η κάτω όψη φέρει μία κεντρική ταινία πάχους 0,08 μ.

Το ιωνικό επιστύλιο επιστέφεται από τη ζώνη των γεισιπόδων. Στη πρώτη μορφή του (Ο80) οι γεισιπόδες είναι συμφυείς με προβαλλόμενο γείσο και ακόσμητη σίμη διαμορφωμένη με *cyma recta*.⁷¹ Το μέλος έχει ύψος 0,25 μ., μήκος 0,68 μ. και βάθος 0,80 μ. Η δεύτερη μορφή (ΒΠ 26) είναι παρόμοια με την πρώτη, όμως αυτή περιλαμβάνει και το στοιχείο της σίμης, στο τμήμα της γένεσης του αετώματος.

Η ζώνη των γεισιπόδων είναι συμφυής με τη ζώνη του οριζόντιου γείσου, το καταέτιο γείσο και τη σίμη. Το συνολικό ύψος του μέλους είναι 0,42 μ., το μήκος του 0,92 μ. και το βάθος του 1,27 μ. Έτσι, ο έντονα διακοσμητικός χαρακτήρας του άνω ορόφου μπορεί να συμπληρωθεί με τρία μεγάλα τριγωνικά αετώματα. Ένα ακόμη χαρακτηριστικό που αναδεικνύει την μορφή του σκηνικού οικοδομήματος είναι η γωνιακή διαμόρφωση του μέλους, που μας επιτρέπει να θεωρήσουμε ότι και ο άνω όροφος δεν ήταν ευθύγραμμος, αλλά δημιουργούσε ναόσχημες προβολές. Το γωνιακό θραύσμα επιπλέον φέρει υποδοχή διαστάσεων 0,50 μ. (βάθος) x 0,20 μ. (μήκος) και 0,23 μ. (ύψος) για την ένθεση ακρωτηρίου, κάτι που θα πρέπει να υποθέσουμε και για την κεντρική ακμή, όπως φαίνεται και στο θραύσματα Ο63-Ο65.⁷²

⁷⁰ Οι σταγόνες θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι ήταν ζωγραφισμένες, όπως και στο γείσο του προσκηνίου.

⁷¹ Η διατομή εμφανίζει ομοιότητες με τη σίμη της στοάς του σταδίου στη Πριήνη, η οποία χρονολογείται στο τέλος του 2ου αι. π.Χ.: Δοντάς 2000, 172-173.

⁷² Κουρτζέλλης 2018, 272.

Το τύμπανο του παραπάνω αετώματος εντοπίστηκε σχεδόν ακέραιο, καθώς λείπουν μόνο οι λίθοι των άκρων του. Σώζονται ο κεντρικός λίθος του τυμπάνου (O79) και δύο πλάγιοι (078 και O83), οι οποίοι διαμορφώνουν αέτωμα, μίας κύριας όψης, ύψους 0,42 μ., βάθους 0,22 μ. και ακτίνας έδρασης 4,10 μ.

Τέλος, ανάμεσα στα αρχιτεκτονικά στοιχεία που εντοπίστηκαν είναι τουλάχιστον τριών ειδών μαρμάρيني θολίτες διπλής όψης (BΠ37, Δ18, Δ31, Δ32, Δ143, O56), δितαινιωτοί, τριταινιωτοί και ενιαίου μετώπου, για τους οποίους απαιτείται επιπλέον έρευνα προκειμένου να εντοπισθεί η αρχική τους θέση.⁷³ Οι θολίτες φαίνεται να ανήκουν στην ίδια κατασκευαστική φάση με τα υπόλοιπα αρχιτεκτονικά μέλη και εμφανίζουν ομοιότητες π.χ. με το τόξο στην Αγορά της Πριήνης, που χρονολογείται περίπου το 150 π.Χ.⁷⁴ ή με το τόξο της εισόδου του βόρειου vomitorium του αμφιθεάτρου της Πομπηίας, το οποίο χρονολογείται περίπου το 80 π.Χ.⁷⁵

Συμπερασματικά, στον κάτω όροφο αποκαθίστανται σε συμφωνία με τους αντίστοιχους χώρους που περιγράψαμε (Χώρος Α- Χώρος Δ) τέσσερις προβολές με τέσσερις κίονες δωρικού ρυθμού. Οι προβολές θα πλαισίωναν τις τρεις θύρες της σκηνης. Στον άνω όροφο αποκαθίστανται τρεις προεξοχές ιωνικού ρυθμού, οι οποίες επιστέφονται από τριγωνικά αετώματα.⁷⁶

Χρονολόγηση και συμπεράσματα της έρευνας

Με τα μέχρι τώρα δεδομένα θεωρούμε ως ενιαία την κατασκευή του κοίλου, των αναλημματικών τοίχων και των παρόδων. Με βάση τη μορφή των τραπεζιόσχημης διατομής μαρμάρινων λιθοπλίνθων και των επιστέψεών τους, προτείνεται μία χρονολόγηση στο δεύτερο μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. και πιο συγκεκριμένα μεταξύ του 350-340 π.Χ. λόγω της ομοιότητας της επίστεψής του με το αντίστοιχο μέλος του θεάτρου του Διονύσου Ελευθερέως.

Ειδικά, ως προς το σκηνικό οικοδόμημα του θεάτρου, όλα τα στοιχεία του (η μορφή των γείσων, των τριγλύφων) οδηγούν σε μία χρονολόγηση στο δεύτερο μισό του 2^{ου} αι. π.Χ.⁷⁷

Η μεγάλη μεταβολή που συντελέστηκε μετά τα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ. με τη μετατροπή της ορχήστρας και της προσθήκης του υπόγειου χώρου, ίσως να είναι και η μοναδική

⁷³ Κουρτζέλλης 2018, 279, σημ. 79.

⁷⁴ Δοντάς 2000, 60; Hellmann 2002, 275-277 εικ. 372.

⁷⁵ Adam 2005, 319-400 εικ. 387.

⁷⁶ Κουρτζέλλης 2018, 271; Rocco – Livadiotti 2019, 121.

⁷⁷ Κουρτζέλλης 2018, 272; Rocco – Livadiotti 2019, 121-122.

σημαντική μεταβολή που δέχθηκε το θέατρο της Μυτιλήνης, χωρίς όμως να θίγει ή να τροποποιεί, τουλάχιστον δραματικά, το σκηνικό οικοδόμημα.

Η εξέλιξη του σκηνικού οικοδομήματος των θεάτρων κατά τον 2^ο και 1^ο αι. π.Χ.

Τον 2^ο αι. π.Χ. το διώροφο σκηνικό οικοδόμημα έχει εξελιχθεί από την πρώτη μνημειακή μορφή του με το λίθινο προσκήνιο και την απλή σκηνή (π.χ. στην Πριήνη, στο Δίο κ.ά.).⁷⁸

Οι αλλαγές στη μορφή του σκηνικού οικοδομήματος σχετίζονται και με την εξέλιξη της δραματουργίας, όπως λ.χ. η Νέα Κωμωδία. Τον 2^ο αι. π.Χ. η δράση μεταφέρεται στην οροφή του προσκηνίου (*λογείον*).⁷⁹ Επίσης, στη Βόρεια Ιταλία και τη Σικελία υπάρχουν μερικά θέατρα (Σεγέστα, Tyndaris, το θέατρο στη Ταορμίνα – Tauromenium, το Μεγάλο θέατρο της Πομπηίας) για τα οποία πιστεύεται ότι διέθεταν πεταλόςχημο κοίλο, διώροφες scaenae frontes, ίσως και χωρίς θολωτές παρόδους, που χρονολογούνται με βάση τις επιγραφές όχι πριν τον 2^ο αι. π.Χ. ή στον 1^ο αι. π.Χ. Η M. Bieber τα χρονολογεί περίπου το 100 π.Χ., τα ονομάζει «Hellenistic Italic» ή «Graeco-Roman» ή «Roman Republican theatres» και τα θεωρεί ως τη μετάβαση από το ελληνικό στο ρωμαϊκό θέατρο, αν και δεν υπάρχει ομοφωνία μεταξύ των μελετητών. Τα θέατρα αυτά σχεδιάστηκαν για να καλύψουν τις τοπικές ανάγκες και είναι η εξέλιξη των ξύλινων σκηνών, όπως απεικονίζεται και στα «αγγεία των φλυάκων». Και στα δύο παραπάνω θέατρα (Σεγέστα, Tyndaris) το σκηνικό οικοδόμημα δεν έχει τη μορφή του ελληνιστικού προσκηνίου, αλλά είναι συμπαγές διακοσμημένο με πεσσούς. Ειδικά η σκηνή του θεάτρου της Σεγέστας είναι δωρικού ρυθμού στον κάτω όροφο και ιωνική στον άνω, ενώ το θέατρο της Tyndaris δωρικού ρυθμού και διακοσμημένη με επίπεδους πεσσούς αντίστοιχα. Η M. Bieber θεωρεί ότι στα παραπάνω θέατρα η εκλεκτικιστική ανάμειξη των ρυθμών είναι ρωμαϊκό χαρακτηριστικό.⁸⁰ Ενδεικτικό της έλλειψης ομοφωνίας για το πρώτο διώροφο σκηνικό οικοδόμημα πριν το τρίτο τέταρτο του 1^{ου} αι. π.Χ. είναι η άποψη του F. Sear,⁸¹ ο οποίος αναφέρει ότι το μικρό θέατρο στην πόλη Tusculum ίσως διέθετε μία ευθύγραμμη διώροφη scaenae frons ιωνικού και κορινθιακού ρυθμού, αλλά και αυτό

⁷⁸ Κουρτζέλλης 2018, 279.

⁷⁹ Bieber 1961, 114-115; 167. Για το ύστερο ελληνιστικό θέατρο της Πριήνης, της Δήλου, της Εφέσου, βλ. Bieber 1961, 126-128.

⁸⁰ Bieber 1961, 168-172. 174. 183-184 εικ. 598-602. 635-639; Sear 1993, 687-689; Sear 2006, 48-49; Κουρτζέλλης 2018, 279, σημ. 81.

⁸¹ Sear 2006, 53, με βιβλιογραφία.

εξαρτάται από το πότε αυτή χρονολογείται (100 π.Χ. ή πρώτο μισό του 1^{ου} αι. π.Χ., μετά το θέατρο του Πομπήιου ή ακόμη και την εποχή του Αυγούστου).

Η περίπτωση του θεάτρου της Μυτιλήνης. Η επιβεβαίωση του Πλουτάρχου

Το διώροφο σκηνικό οικοδόμημα του θεάτρου της Μυτιλήνης με τη μνημειακή, αλλά ταυτόχρονα λιτή αρχιτεκτονική του, παραπέμπει περισσότερο στην αρχιτεκτονική των ύστερων ελληνιστικών κτηρίων και πιθανόν βρίσκεται στο όριο αυτής της εξελικτικής πορείας, από τα ελληνιστικά σκηνικά οικοδομήματα στη μεγαλοπρέπεια και την πομπώδη διάθεση των πολυώροφων *scaenae frontes*. Μερικά ακόμη στοιχεία που οδηγούν σε αυτή την χρονολόγηση είναι η έλλειψη αρχιτεκτονικού γλυπτού διακόσμου, η απουσία πολυάριθμων αγαλμάτων αυτοκρατόρων ή μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας, δείγμα πολιτικής ή οικογενειακής προπαγάνδας, ή θεών και προσωπικοτήτων της αρχαιότητας – μορφές της ελληνικής και τοπικής ιστορίας (στρατιωτικών, ποιητών κ.ά.), στοιχεία που π.χ. εντοπίζονται στη δεύτερη φάση του θεάτρου της Κορίνθου (τέλη του α΄ τετάρτου του 2^{ου} αι. μ.Χ.) με τριώροφη πρόσοψη της σκηνής με κόγχες και πλούσιο γλυπτό διάκοσμο,⁸² στο θέατρο της Μεσσήνης (δεύτερο μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ.),⁸³ στην αδριάνεια φάση του θεάτρου του Διονύσου Ελευθερέως (μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ.)⁸⁴ ή ακόμη και στο θέατρο της Ιεράπολης Φρυγίας (αρχές 3^{ου} αι. μ.Χ.)⁸⁵ με τις συνεχόμενες ζωφόρους και τα κορινθιακά κιονόκρανα ασιατικού τύπου. Επίσης, στην προτεινόμενη χρονολόγηση του θεάτρου στο β΄ μισό του 2^{ου} αι. π.Χ. συμβάλλουν τα εξής στοιχεία: η απουσία χαμηλού βήθρου (*pulpitum*) για τους ηθοποιούς, η έλλειψη αφιερωματικών λατινικών επιγραφών, όπως π.χ. στο επιστύλιο του ισογείου του σκηνικού οικοδομήματος ή ελληνικών επιγραφών προς το δήμο και την πόλη (πρβλ. το θέατρο της Κορίνθου, κ.ά.).⁸⁶

Η έρευνα φαίνεται να αποδέχεται ότι οι *scaenae frontes* με κιονοστοιχία έχουν την καταγωγή τους στις ανατολικές επαρχίες, με το πρωιμότερο χρονολογημένο παράδειγμα διώροφης *scaenae frons* αυτό στο θέατρο της Αφροδισιάδος, το οποίο κατασκευάστηκε από τον C. Julius Zoilus μεταξύ του 38 και του 27 π.Χ. Ο Frank Sear θεωρεί ότι τα διώροφα ή τριώροφα σκηνικά οικοδομήματα δεν

---

⁸² Scahill 2015, 193-202.

⁸³ Θέμελης 2010; Themelis – Sidiropoulos 2015, 203-232.

⁸⁴ Παπασταμάτη-von Moock 2012, 129-149.

⁸⁵ D'Andria 2012.

⁸⁶ Stillwell 1952; Scahill 2015, 193-202; Κουρτζέλλης 2018, 272.

κατασκευάστηκαν πριν την εποχή του Αυγούστου και αυτά ακριβώς περιγράφηκαν από τον Βιτρούβιο (περ. 27–23 π.Χ.).⁸⁷

Επίλογος

Το θέατρο της Μυτιλήνης είναι ελληνικού τύπου⁸⁸, το οποίο στη ρωμαϊκή εποχή γνώρισε μία συνηθισμένη μετασκευή, ώστε να μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως αρένα. Όπως προσπάθησα να αποδείξω, στο θέατρο της Μυτιλήνης έχουμε μία από τις πρωιμότερες κατασκευές μαρμάρινης διώροφης scaenae frons, σαφώς καινοτόμα για την εποχή του Πομπήιου, η οποία μάλιστα αποτελεί τμήμα μίας μνημειακής αρχιτεκτονικής σύνθεσης με μαρμάρινο κοίλο και παρόδους. Μία τέτοια ερμηνεία δικαιολογεί και το θαυμασμό του Πομπήιου για το θέατρο της πόλης και επαληθεύει το κείμενο του Πλουτάρχου.

Επίσης σημαντική είναι η χρονολόγηση της κατασκευής του κοίλου και των παρόδων, πιθανότατα ίσως και μίας απλούστερης σκηνής, η οποία δεν σώθηκε, στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., μία εποχή ιδιαίτερα σημαντική για τη μνημειακή διαμόρφωση της πόλης και την κατασκευή δημοσίων κτηρίων και υποδομών.⁸⁹

Η μετασκευή στα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ. και η μετατροπή του θεάτρου σε αρένα ανιχνεύεται μέσα από τις σχετικές με τους επιμελητές του θεάτρου και τις «φαμίλιες μονομάχων» σωζόμενες επιγραφές στην πόλη της Μυτιλήνης, αλλά φαίνεται ότι είναι επίσης αποτέλεσμα των πληγών που άφησαν το κτήριο οι σεισμοί της ίδιας περιόδου.

Μία συστηματική ανασκαφική έρευνα καλείται να φωτίσει ενδιαφέρουσες πτυχές της αρχιτεκτονικής μορφής και της ιστορίας του μνημείου, όπως η ύπαρξη ή μη εδωλίων *in situ* στο κοίλο, η μορφή και το όριο του επιθεάτρου, η ανατολική (πίσω) όψη του σκηνικού οικοδομήματος, το ιερό στη Νότια πάροδο, η ύπαρξη ενός Νυμφαίου στα νότια, αλλά και θέματα που σχετίζονται με την πρόσβαση των θεατών στο θέατρο.

---

⁸⁷ Sear 2006, 53 σημ. 48. Για τον προβληματισμό επίσης: Rocco – Livadiotti 2019, 122.

⁸⁸ Βιτρούβιος, Περί Αρχιτεκτονικής 5. 7. 1-2, με σχολιασμό στο Λέφας 1997, 336-337; Bieber 1961, 108-128.

⁸⁹ Κουρτζέλλης 2010, 185-200; Kyriakopoulou (forthcoming).

**NATIONAL AND KAPODISTRIAN UNIVERSITY OF ATHENS
SCHOOL OF PHILOSOPHY – FACULTY OF HISTORY AND
ARCHAEOLOGY
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY AND HISTORY OF ART**

**SUMMARY OF THE POSTDOCTORAL RESEARCH: Study of the
ancient theater of Mytilene. Recognition of the building phases,
architectural study and digital reconstruction**

Post-doctoral researcher: Dr. Yannis Kourtzellis

Academic Supervisor: Asst. Prof. Chrysanthos Kanellopoulos

Summary

My Post-doctoral research focuses on the architectural study of the ancient theater of Mytilene. This monument holds a special place in the history of ancient architecture due to Plutarch's famed reference to it in *The Life of Pompey* (Plut. Pomp. 42.4): "For instance, when he came to Mytilene, he gave the city its freedom, for the sake of Theophanes, and witnessed the traditional contest of the poets there, who now took as their sole theme his own exploits. And being pleased with the theatre, he had sketches and plans of it made for him, that he might build one like it in Rome, only larger and more splendid". The relevant text indicates the theater of Mytilene as a formal model for the permanent theaters in Rome. The theater of Pompey (*theatrum Pompei, theatrum Pompeium, theatrum Pompeianum, theatrum magnum*) was built in the Campo Marzio and was solemnly inaugurated at the end of September in 55 BCE. It is considered the first and biggest theater ever built in Rome.

However, the lack of a systematic study of the architectural form of Mytilene's theater and the destruction of the theater of Pompey led to a series of interpretations of Plutarch's reference as to what could have impressed or inspired Pompey at the

theater of Mytilene. Pumpf's view is the prevailing one: he has proposed that Pompey had borrowed the general layout of the theater of Mytilene, where the *scaenae frons*, the orchestra and the auditorium were closely linked to each other with the help of *versurae*, like those at the theater of Tauromenium (Taormina). Caputo suggested that a temple at the top of the cavea could have been the feature that inspired Pompey. On the other hand, Margarethe Bieber suggested that the bouleuterion of Mytilene, known until now only through an inscription (IG XII,2 67), could have provided a more suitable model for Pompey's theater than the city's theater itself. On account of the adjective 'more splendid' in the text of Plutarch, Giacomo Caputo suggested that Pompey wanted to construct a theater more sacred or respected in Rome, which he achieved with the construction of the temple dedicated to Venus Victrix at the top of the cavea. The temple was inaugurated in 52 BCE.

My Post-doctoral research was based on a large catalogue of intact or almost intact marble architectural members and seats (more than 800) which are arranged in the theater's orchestra and the rest of the archaeological site. The architectural members had been revealed during the earlier rescue excavations and trial trenches held by Robert Koldewey (1882), Dimitrios Evangelidis (1927/1928, 1958), Basileios Petrakos (1966/1967) and Despoina Chatzi (1972), but also during the monument's new study and rehabilitation from the Ephorate of Antiquities of Lesbos in the framework of the project: "The Unification of the Archaeological Sites of Mytilene", in which I was responsible for the monument's archaeological study (2012/2015). Of great importance is also the contribution to the study of the excavation's portable finds (mostly inscriptions, fragments of sculpture, clay vessels and coins).

The main sections of my research are the following: Lesbos, brief historical framework, literary and epigraphical testimonia and indications for the existence of theaters in the ancient cities of Lesbos, seats and scattered architectural members as indications for the existence of theaters in the ancient cities of Lesbos, the topography of the city of Mytilene, the history or research, the architectural study of the theater, the *koilon*, the retaining walls of the *koilon*, the theater's seats, the 'throne of Potamon', the orchestra of the Hellenistic theater and its conversion to an arena in the Roman period, the inscribed marble cappings of the *podium* wall of the Roman period, the *parodoi*, the stage building, the theater of Pompey in Rome, the date of the

theater in Mytilene and the conclusions. The text is accompanied by 270 pictures and reconstructions.

In summary, the results of my research are the following:

The theater of Mytilene was built at the city's 'expansion' to the west of the Euripus strait, near the inland defensive walls, at an exceptional location with panoramic view of the rest of the city, the two harbours and the opposite Asia Minor. In its current state, the *koilon* has a radius of almost 50 m. and a maximum overall width (North-South) 124,60 m. Its large scale allows the restoration of 64 rows of seats separated by two horizontal corridors into three *diazomata*: the Lower, the Middle and the *Epitheatron*. A shallow niche, 1,33 m. wide, crowned by a rectangular block with a projected relief pediment is preserved in the south retaining wall at the side of the *koilon*. A similar niche should be reconstructed in the north retaining wall. Both, most probably, were used for the placement of statues.

The marble seats can be categorized into two groups, each of which has its sub-categories and differentiations, apparently because of their location at the *koilon*. The first category comprises oblong monolithic seats, consisting of a flat seat with a profiled rim and a shallow depression for the feet of the spectators of the row above. The depth of these seats is 1,05 m. their width 0,41 m. and the height 0,33 m. Seats of the second category consisted of a flat seat and a shallow depression half the size of those at the row above. The rest of the seat (half depression and the rear half of the block) is curved in a separate block. The seats are double in width (seats front face 0,80 to 0,86 m.) and of same height as those of the first category.

In addition, regarding a row of marble seats, found in secondary use, incorporated into the walls of the so called 'Flag Tower' and in other sections of the city's Castle, which were considered being seats from the theater, we have found that most probably they don't belong to it and that they should be attributed to a different ancient theatrical building (*bouleuterion*, *odeon*, etc.)

The *parodoi* of Mytilene's theater seem to be independent from the stage building, forming monumental double doorways of Ionic order similar to the *parodoi* at the theaters of Epidaurus and Donona.

A date for the theater's first phase to the second half of the 4th c. BCE is proposed based on the study of the architectural form of the *koilon*, the *parodoi* (retaining walls and profiles of the crowning moulding), and the form of the seats with the profiled

rim. Generally speaking for the city's topography the second half of the 4th c. BCE is considered the period in which the monumentalization of Mytilene started and over the next centuries the city became one of the most splendid cities of the east part of the Roman Empire according to Cicero and Horace.

The stage building is divided into four rooms. Two ramps lead directly to the orchestra. The total length of the stage building is 42,66 m., while its width is not certain, as the completion of the excavation is pending. Inside the stage building four blocks with a central square hole of volcanic rock are preserved in situ. They serve as supports of the 'keraunoskopeion' (= a lighting machine), or the 'bronteion' (= a thunder machine) and other 'stage machines'.

A marble two-storey stage building, of Doric order below, of Ionic order above, can be reconstructed. Members of smaller dimensions of Ionic order can be attributed to the proscenium.

Among others, from the entablature of the proscenium, two architrave blocks, the one inscribed "Ιουλίας Ποταμίλλης, Σακερδῶτος θυγατρό[ς] ἀρχιερείας τόπος", are identified. The inscription is dated between the 1st c. BCE and the 1st c. AD and shows that women of the local aristocracy, like Julia Potamilla, were renowned priestesses at sacred areas in the theater itself.

Based on the existence of angular architectural members we can conclude that the façade of the stage building was not linear but it had rectangular Pi-shaped projections.

In conclusion, four projections with four columns of Doric order can be reconstructed for the lower storey, in correspondence with the relevant rooms (A to D) of the stage building. The projections would have framed the three doors of the stage building. At the upper storey three projections of Ionic order can be reconstructed, which are crowned by triangular pediments and acroteria.

Architectural statues or theatrical masks would supplement the general appearance of the stage building, like the one found in 1972 in the area of the South parodos. The marble mask, with typical characteristics of the New Comedy "Leading Servant" type, is dated to the 2nd c. BCE.

All the data that we already have (the form of the cornices, the triglyphs) indicate a date to the second half of the 2nd c. BCE for the stage building.

The theater's transformation to an arena is dated to the 2nd c. AD. The first rows of seats were removed, the Roman orchestra was lowered about 1,80 m. in relation to the Hellenistic orchestra. In the same period a room, separated into two spaces, with a vaulted roof and a direct entrance to the orchestra, was constructed below the last rows of the koilon. Also, a strong podium/retaining wall, decorated with marble slabs to protect spectators at gladiatorial games, was added. Two inscriptions are partially preserved at its marble capping. One of them probably connects the theater's transformation with the Pom. Tryphonianos, a *strategos* during the reign of Marcus Aurelius, also known through a second inscription where it is mentioned that he supported a familia of gladiators with his priestess-wife Orfia Lailia. Besides the epigraphic testimonia, Publius Aelius Aristides described a series of catastrophic earthquakes that devastated Mytilene and the cities of Asia Minor at the opposite coast, when Antonius Albus was proconsular governor of Asia (middle of the 2nd c. AD). Earthquakes may have caused damage to the Hellenistic stage building leading to its partial modification but without dramatically changing its initial plan and the façade, as is visible in a few architectural members with rudely curved mason marks, dated in this period.

Conclusions

In the 2nd c. BCE the stage building has developed from its first monumental form with a stone proscenium and the plain stone stage building (Priene, Dion, etc). The changes in the form of the stage building are related with the development of dramatic art, such as the emergence of New Comedy. In the 2nd c. BCE action has shifted to the roof of the proscenium (*logeion*).

As my research has shown, the theatre of Mytilene had one of the earliest marble two-storey stage buildings, definitely innovative for Pompey's era, which, in addition, was part of a monumental composition with a marble koilon and parodoi.

Such an interpretation fully justifies Pompey's admiration for the theater of Mytilene and verifies Plutarch's relevant text.

Ενδεικτική Βιβλιογραφία/ Selected Bibliography

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- V. I. Anastasiadis, Theophanes and Mytilene's Freedom reconsidered. *Tekmeria* 1, 1-14.
- G. P. Antoniou, The Theatre of Dodona: New Observations on the Architecture of the Cavea, in: R. Frederiksen – E.R. Gebhard – A. Sokolicek (eds.), *The Architecture of the Ancient Greek Theatre*, Monographs of the Danish Institute at Athens 17 (Aarhus) 177-191.
- M. Bieber, *The History of the Greek and Roman Theater*² (Princeton).
- O. A. W. Dilke, *The Greek theatre Cavea*, *BSA* 43, 125-192.
- O. A. W. Dilke, *Details and Chronology of Greek Theatre Caveas*, *BSA* 45, 20-62.
- D. De Bernardi Ferrero, *Teatri classici in Asia Minore, Città dalla Troade alla Panfilia* 3 (Roma).
- R. Frederiksen, Typology of the Greek theatre building in late classical and hellenistic times, in: S. Isager – I. Nielsen (eds.) *Proceedings of the Danish Institute at Athens* 3 (Aarhus) 135-175.
- M.C. Gagliardo – J.E. Packer, *A New Look at Pompey's Theater: History, Documentation, and Recent Excavation*, *AJA* 110, 93–122.
- M.-C. Hellmann, *L'architecture grecque*, vol. 1: *Les principes de la construction* (Paris).
- R. Koldewey, *Die antiken Baureste der Insel Lesbos* (Berlin).
- G. Labarre, *Les cités de Lesbos aux époques hellénistique et imperial*, *Collection de l'Institut d'Archéologie et d'Histoire de l'Antiquité*, Université Lumière Lyon 2, Volume 1&2 (Paris).
- R. Martin, *Manuel d'Architecture Grecque. I. Matériaux et techniques* (Paris).
- J. McKenzie, *The Architecture of Alexandria and Ancient Egypt, c. 300 BC–AD 700* (Yale).
- J. -Ch. Moretti, The Evolution of Theatre Architecture Outside Athens in the Fourth Century, in: E. Csapo – H.R. Goette – J. R. Green – P. Wilson (eds.) *Greek Theatre in the Fourth Century B.C.* (Berlin/ Boston) 107-137.
- C. Papastamati-von Moock, The Theatre of Dionysus Eleuthereus in Athens: New Data and Observations on its 'Lycurgan' Phase, in: E. Csapo – H.R. Goette – J. R. Green – P. Wilson (eds.) *Greek Theatre in the Fourth Century B.C.* (Berlin/ Boston) 15-76.
- G. Rocco – M. Livadiotti, *Il Teatro Ellenistico di Mytilene: Note preliminari per la sua ricostruzione*, in: V. Caminacci – M.C. Parello – M.S. Rizzo (eds.) *Theaomai. Teatro e società in età ellenistica. Atti delle XI Giornate gregoriane* (Agrigento, 2-3 Dicembre 2017) (Firenze) 113-123.
- A. Rumpf, *Die Entstehung des römischen Theaters*, *MdI* 3, 40–50.
- F. Sear, *The Scaenae Frons of the Theater of Pompey*, *AJA* 97, 687–701.
- F. Sear, *The Theatre at Taormina – A New Chronology*, *BSR* 64, 41–79.
- F. Sear, *Roman Theatres. An Architectural Study* (Oxford).
- R. Stillwell, *The Theatre, Corinth* 2 (Princeton).
- P. Themelis – K. Sidiropoulos, The Theater at Messene: Building Phases and Masons' Marks, in: R. Frederiksen – E.R. Gebhard – A. Sokolicek (eds.), *The Architecture of the Ancient Greek Theatre*, Monographs of the Danish Institute at Athens 17 (Aarhus) 203–231.
- A. von Gerkan – W. Müller-Wiener, *Das Theater von Epidauros* (Stuttgart).

ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- Λ. Αχειλαρά, Θύμηση από τέσσερις μονομάχους, *Λεσβιακά* 10, 51–66.
- Γ. Βελένης, Αντερρεισματικοί τοίχοι των πρώιμων ελληνοιστικών χρόνων στα θέατρα των Φιλίππων και των Αιγών, in: Χ.Γ. Λάζος (ed.) *Αρχαία Θέατρα της Μακεδονίας* (Αθήνα) 35–44.
- Α. Δημοπούλου-Πηλιούνη, Λεσβίων Πολιτεία, Πολίτευμα, Θεσμοί και Δίκαιο των Πόλεων της Λέσβου: αρχαϊκοί, κλασικοί, ελληνοιστικοί, ρωμαϊκοί χρόνοι (Αθήνα).
- Δ. Ευαγγελίδης, Άνασκαφή και ἀρχαία ἐκ Μυτιλήνης, *ADelt* 11, Παράρτ., 14–17.
- Δ. Ευαγγελίδης, Ἡ ἀνασκαφή τοῦ θεάτρου Μυτιλήνης, *Prakt*, 230–232.
- Σ. Ζουμπάκη, Θεατρικά προσώπεια του Ἐθνικοῦ Αρχαιολογικοῦ Μουσείου, *ADelt* 42, A, 35–66.
- Δ. Καραδέδος, Το ελληνοιστικό θέατρο του Δίου, *Αρχαία Μακεδονία IV*, 325–340.
- Ι.Δ. Κοντής, Παρατηρήσεις εἰς ἐπιγραφὰς τῆς Λέσβου, *AEphem* 75, 55–60.
- Ι.Δ. Κοντής, Λεσβιακό Πολύπτυχο. Από την ιστορία, την τέχνη και τη λογοτεχνία, Τόποι και Μουσεῖα της Ελλάδος 5 (Αθήνα).
- Ι.Δ. Κοντής, Λέσβος και η Μικρασιατική της περιοχή (Αθήνα).
- Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη – Γ. Καραδέδος, Το αρχαίο θέατρο των Φιλίππων, in: Χ.Γ. Λάζος (ed.) *Αρχαία Θέατρα της Μακεδονίας* (Αθήνα) 193–217.
- Γ. Κουρτζέλλης, Ἡ αρχιτεκτονική του αρχαίου Θεάτρου Μυτιλήνης. Παρουσίαση των πρώτων αποτελεσμάτων της μελέτης, in: V. Di Napoli – F. Camia – V. Evangelidis – D. Grigoropoulos – D. Rogers – S. Vlizon (eds.), *What's New in Roman Greece? Recent Work on the Greek Mainland and the Islands in the Roman Period. Proceedings of a Conference held in Athens, 8-10 October 2015*, *ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 80 (Αθήνα) 263–279.
- Χ.Γ. Λάζος (επιμ.), *Αρχαία Θέατρα της Μακεδονίας* (Αθήνα).
- Χ. Παπασταμάτη-von Moock, Θέατρο του Διονύσου Ελευθερέως. Τα γλυπτά της ρωμαϊκής σκηνής: χρονολογικά, καλλιτεχνικά και ερμηνευτικά ζητήματα, in: Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου – Π. Καραναστάση – Δ. Δαμάσκος (eds.) *Κλασική παράδοση και νεωτερικά στοιχεία στην πλαστική της ρωμαϊκής Ελλάδας* (Θεσσαλονίκη) 129–149.
- Β. Πετράκος, Το θέατρο της Μυτιλήνης, *ADelt* 22, Chron. B2, 450–458.
- Α. Σαμαρά – Χ. Παπασταμάτη-Φον Μοοκ, Το θέατρο του Διονύσου Ελευθερέως: Η αναστήλωση των αναλημμάτων των παρόδων και τα νέα δεδομένα, in: Κ. Ζάμπας – Β. Λαμπρινουδάκης – Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά (Αθήνα) 225–236.
- Σ. Χαριτωνίδης, Αἱ ἐπιγραφαὶ τῆς Λέσβου. Συμπλήρωμα, *ΒΑΕ* 60 (Αθήνα).